

A honfoglalás kor és a településrégészet

Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói*

TAKÁCS MIKLÓS

1. Hogyan járulhat hozzá a településrégészet a honfoglalás korának kutatásához?

Egy kutatási terület újszerűségét szokta jelezni az, ha létjogosultságáról szólni szükséges. Most a településrégészet esetében is meg kell tenni e kis kitérőt, annak ellenére, hogy a 8–11. század vonatkozásában már több mint egy évszázada folynak Magyarországon településrégészeti kutatások, sőt fél évszázada annak, hogy egy szigorú feltérési módszertan is megfogalmazódott.¹ Ennek okán első helyen Méri Istvánra és az általa feltárt, egyes részeiben a 10–11. századig visszanyúló tiszalök-rázomi teleprészletre kell utalni.² Egy további, jellemző, de településrégészeti példaként alig számon tartott elemzéseként Bálint Csanád egyik, még az 1970-es évek közepén írott munkája említendő, amelyben az egyes talajfajták – és közvetett módon az ezeket borító növénytakaró – szerepét vizsgálta a honfoglaló magyarok megtelepedésében.³ E kutatásra, és számos hasonló, a 10–11. századi temetők elterjedési sajátosságait vizsgáló elemzésre jellemző egy általános hiányosság, a fontos megállapítások kimondásán túl is. Azon felismerés hiánya, hogy az elemzésre kiválasztott kérdésfelvetés a településrégészet tárgykörébe tartozik. Ennek következtében ki kell mondani: a településrégészet mint a középkor-régészet egyik ága nem csupán a telepfeltárások vizsgálatát jelenti.⁴ Jóval több annál. E kutatási terület az összes régészetiileg gyűjthető információ – így például a korabeli temetők topográfiai helyének térképezéséből leszűrt következtetések – feldolgozását és értelmezését jelenti. Az ilyen, széles horizontú elemzés Nyugat-Európában általánosan ismert és elfogadott, nemcsak a falusias tele-

pülek régészeti vizsgálatában, hanem az úgynevezett környezetrégészetben is. Egy olyan kutatási ágban, amely a telepfeltárások eredményein túl, sőt sokszor azok helyett is – számos természettudományos vizsgálati módot von be a középkori települések természeti környezetének pontos rekonstrukciója érdekében.

2. A honfoglaló társadalom szerkezetéről, etnikai megoszlásáról és életmódjáról alkotott képünk mint a településrégészeti elemzés értelmezési kerete

Általánosságban kimondható, hogy bármilyen településrégészeti elemzés megbízhatósága nagymértékben függ attól, ismerjük-e kellő részletességgel a települési képet létrehozó közösség nagyságát, szerkezetét, valamint életmódját. Vagyis, ha ezt az elvet a konkrét vizsgálati témára fordítjuk le: a honfoglalók által a 10. századi Kárpát-medencében kialakított települési képet akkor tudjuk régészeti eszközökkel rekonstruálni, ha van fogalmunk az e kérdésekre adandó válaszokról. E ponton sajnos be kell vallanunk, hogy mindhárom kérdés egy-egy olyan kutatási probléma, amelyről még a hozzáértők körében is több, egymásnak ellentmondó elgondolás él párhuzamosan egymás mellett.⁵ A lélekszám esetében a településrégészt óvatosságra kell, hogy intse az egyes rekonstruált értékek nagyságrendje közötti igen nagy különbség. A honfoglalók létszámát kikövetkeztetni igyekvő Pauler Gyula, Györffy György, Róna-Tas András, Kristó Gyula, illetve Vékony Gábor – hogy csak a legismertebb kutatókat említsem – e számot 14 375 és 400 000 közé tették, a honfoglalóknak a Kárpát-medence korabeli összlakosságán belüli részarányát pedig 1 és 80 százalék közti értékre becsülték.⁶

Mivel e számok egyetlen adat, a honfoglaló sereg – állítólagos – húszezres létszámának⁷ a felszorzásán

* Készült az OTKA 104533-as számú, „Az átalakulás évszázadai – települési struktúrák, települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein a 8–11. században” című kutatási program keretei között.

1 A magyarországi, középkori településrégészet fő eredményeiről lásd: Bálint et al. 2003, 383–388.

2 Méri 1952, 49–67.

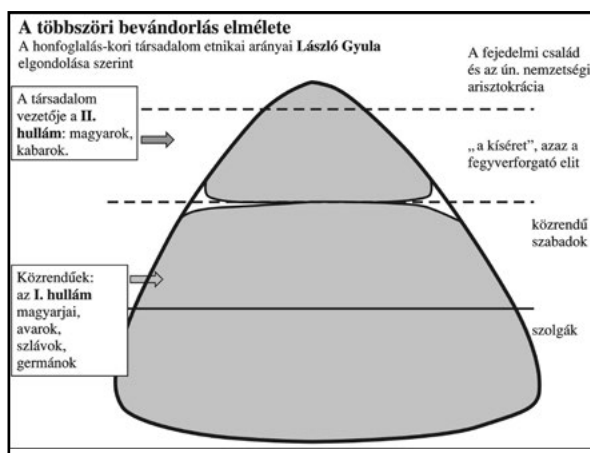
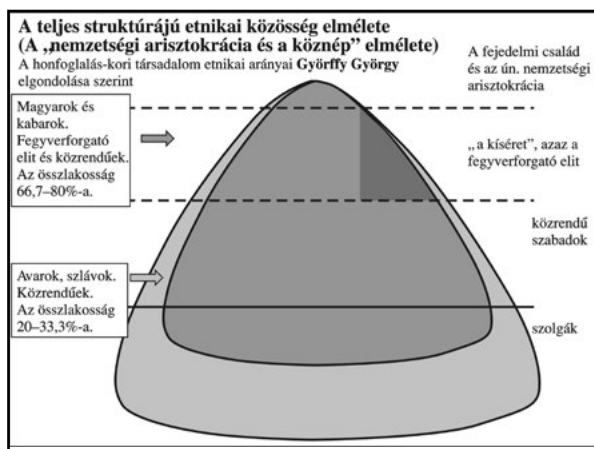
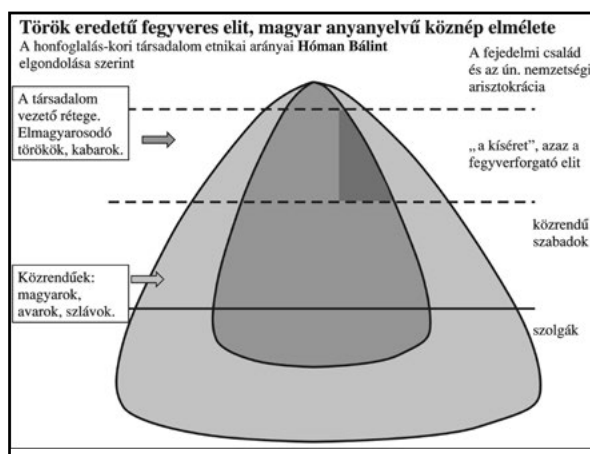
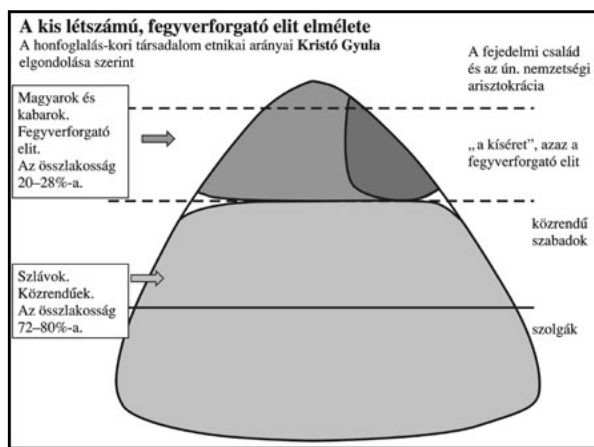
3 Bálint 1980, 35–52.

4 A településrégészet meghatározásához lásd: Jankuhn 1977, 1–8.

5 Takács 2006a, 67–98.

6 Pauler 1899, 373–374. 5. j.; Györffy 1963, 46–47; Györffy 1977a, 140; Györffy 1983, 38; Róna-Tas 1996, 227; Kristó 1995, 133–134; Vékony 2001, 99.

7 MEH 1986.

alapuló becslések, hipotetikus érvényük nyilvánvaló. Különböző nagyságrendjük jól jelzi a honfoglalók gazdálkodásáról, illetve társadalmi szerkezetéről vallott nézetek különbözőségeit. Négy, pontosabban három plusz egy elgondolás született e két kérdés megválaszolására.⁸ Az első (*1. ábra*) szerint a kis lélekszámú honfoglalók klasszikus nomád életmódot éltek, és csak hiányos társadalmi struktúrával rendelkeztek, mert szinte mindannyian a fegyverforgató elithez tartoztak. E nézet örvendett és örvend a legnagyobb népszerűségnek. Hívei közé tartozott a 19. század végén Marczali Henrik vagy Hampel József, az ezredforduló előtti években pedig Kristó Gyula.⁹ A második elgondolás (*2. ábra*) szerint a honfoglaló magyarok egy komplex, talán leginkább a félnomád szóval leírható gazdálkodást folytattak, a rideg nagyállat-tartás mellett jelentős földműveléssel. Társadalmuknak pedig nemcsak elitje, hanem közrendű rétege is volt. E nézetrendszert egy-egy régész, illetve történész: Szőke Béla, illetve Györffy

György dolgozta ki az 1960-as évek elején.¹⁰ A harmadik nézetrendszer (*3. ábra*) nemcsak a gazdálkodás, hanem az etnikai eredet szempontjából is komplex képletnek tartja a honfoglaló magyarokat. Azzal számol, hogy egy török nyelvű és nomád gazdálkodással bíró fegyveres elit még a honfoglalás előtti évszázadokban rátalált a finnugor anyanyelvvél rendelkező előmagyarságra. Ennek következtében, a honfoglalás idején a török eredetű fegyveres elit még részben őrizte török anyanyelvét, miközben már részben el is magyarosodott a magyar anyanyelvű köznép hatására. E nézetrendszert Hóman Bálint dolgozta ki az 1930-as években,¹¹ és érték ugyan kritikai megjegyzések, de egyetlen alapos, tehát tények sorára hivatkozó cáfolat sem született róla. Végezetül: a negyedik elgondolás (*4. ábra*) a társadalmi struktúra különbözőségeit a többszöri bevándorlásból igyekszik levezetni. E feltevést Vámbéry Ármin, illetve Nagy Géza dolgozta ki a 19–20. század fordulóján, majd László Gyula fogal-

8 Takács 2006a, 67–98.

9 Marczali 1895, 53; Hampel é. n., 119–120; Kristó 1995, 219.

10 Györffy 1958, 595, 611; Szőke 1962.

11 Hóman 1935, 93.

mazta újra az 1950–1960-as években.¹² Elgondolását a szakemberek túlnyomó többsége elvetette.¹³

Mit tehet a településrégész, ha egy adott korszak leleteiből négy, egymástól ennyire eltérő történeti modell figyelembevételével kell, kellene települési képet rekonstruálnia? Vagy – óvatosságból – csak olyan általános következtetéseket tesz, amelyek az összes nézetrendszer szempontjából értékelhetők, vagy pedig a saját maga által gyűjtött adatállomány alapján önmaga is értékeli a megfogalmazott elgondolásokat. Mi ezt az eljárást fogjuk követni, és számolunk magyar közrendűekkel.¹⁴ Tesszük ezt oly módon, hogy mindvégig hangsúlyozzuk állásfoglalásunk és a belőle következő elgondolásaink hipotetikus jellegét.

3. Egy mozaikkocka a Kárpát-medence 9. századi települési képéből

Érdemes áttekintésünkben felvillantani egy adatot a Kárpát-medence 9. századi településrégészetéből, mivel a 10. századi lakosság egy részének az ősei már a honfoglalás előtti évszázadban is itt éltek. Egyetlen rész kérdésre fogunk koncentrálni. Arra, hogy alátámasztható-e településrégészeti leletekkel Váczy Péter és Györffy György meglátása a Kárpát-medence 9. századi elnéptelenedéséről.¹⁵ A telepeltárások – az összes keltezési nehézség ellenére – arra utalnak, hogy már a kiindulópont is megkérdőjelezhető. Györffy György, majd a nyomában több régész is azt feltételezte, hogy a 8–9. század fordulóján lezajlott frank és bolgár hadjáratok nemcsak az Avar Kaganátust mint uralmi képletet számolták fel, hanem az avar népesség jelentős hányadát is kiirtották. Ennek azonban ellentmond, hogy az utóbbi két évtizedben számos, 8–9. századra keltezett telep különböző nagyságú részletét sikerült feltárni a frank, illetve a bolgár haderő felvonulási útvonalának közvetlen közelében – a Nyugat-Dunántúlon, a Muraközben,

a Szerémség délkeleti szélén – a háborús pusztítás legcsekélyebb régészeti nyoma nélkül.¹⁶ Ha pedig az ilyen, képletesen szólva a kaganátus kapuiból létesített, kései avar településeken nincs régészeti nyoma egy megsemmisítő erejű támadásnak, egészen egyszerűen nem életszerű elvárni azt, hogy a hadfelvonulási útvonalaktól több száz kilométerre fekvő települések megszűnését is e hadjáratok okozták volna.¹⁷ E kijelentés erejét sajnos csökkenti a kora középkori telepfeltárások értelmezésénél rendszerint kimutatható keltezési bizonytalanság.¹⁸ E gátló tényező erejét azonban – nézetünk szerint – az idekapcsolható feltárások nagy száma igencsak csökkenti. Sőt e ponton az sem elhanyagolható körülmény, hogy igenis rendelkezünk régészeti adatokkal egy olyan hadjáratról, amely a középkori Magyarország népességének egy jelentős hányadát kiirtotta: ilyen a faluásatások sokaságában dokumentálható, 1241–1242. évi tatárjárás.¹⁹ A két korszak már jelenleg is ismert és közölt települési leleteinek párhuzamba állítása alapján ugyanis kimondható, hogy a 8–9. század fordulójának frank és bolgár hadjáratai nem jártak „tatár típusú” népességvesztéssel.

4. Mozaikkockák a Kárpát-medence települési képéből, a honfoglalás utáni időkben

Több nehézséggel is számolni kell a Kárpát-medence 10–11. századi településrégészeti képének a rekonstruálása során. Első helyen a forráshiány említendő. Legoptimistább becslés szerint is a 10–11. századi településrégészeti leleteknek eddig még csupán 1 százalékát sikerült feltárni. Sőt: a feltárt leletanyagoknak is csak igen kis részét, egy szintén optimista becslés

12 Vámbéry 1895, 74, 75; Nagy 1895, CCCLII; László 1970, 161–190; László 1978.

13 A kettős honfoglalás elméletének összefoglaló kritikája: Kristó 1994b, 346–347. Az egyes kritikái megnyilatkozások könyvészeti adatait az alábbi munkánkban vettük számba: Takács 2006a, 79–81.

14 Követve ily módon a magyar régészek többségét, és különösképpen a mestert, Bóna Istvánt. Ide vonatkozó munkái közül: Bóna 1990, 109–174; Bóna 1997, 345–362; Bóna 2000.

15 Váczy 1972, 395–420; Györffy–Zólyomi 1994, 28–30. Elfogadta és évtizedeken át több munkájában is hirdette e nézetrendszert Bóna István is: Bóna 1966, 319–323; Bóna 1975, 343; Bóna 1994, 67–75.

16 Ilyen földrajzi fekvésűek az alábbi telepfeltárások: *Hársliget (Lipovci–Popava II. – Slo.)*: Cipot 2008, 59–63; *Lébény-Kaszás-domb*: Takács 1996a, 379–382; Takács 2002, 170–178; *Mosonszentmiklós-Lednice-dűlő*: Figler András ásatása, az adatra Tomka Péter és Martinsich Balázs szíves szóbeli közlése alapján hivatkozunk. *Muraszombat (Murska Sobota–Grofovsko – Slo.)*: Novšák, 2002, 27–32; *Zimony (Zemun–Šljunkara – Srb.)*: Janković 1995–1996, 123–137; *Vát–Telekes-dűlő*: Skriba 2010, 209–244; *Zorkóháza (Nedelica – Slo.)*: Lazar 2008, 75–78.

17 Egyetlen példaként a Kompolt-Kistéri-tanyán feltárt, több hektáros kiterjedésű, 8–9. századi, sőt feltehetően a 10. századba is átnyúló településre utalunk. E telepfeltárásról az alábbi közlemények ismertetik az első eredményeket: Takács–Vaday 2004, 5–104; Vaday–Takács 2011, 519–604; Takács–Vaday 2012, 743–769.

18 Lásd erről: Takács 2009, 223–252.

19 Laszlovszky 2007, 39–43.

szerint nagyjából 1 százalékát sikerült alaposabban feldolgozni.²⁰ E két adat jól mutatja, hogy következtéseink szükségszerűen hipotetikus érvényűek. A körültekintő és óvatos érvelés iránti igényt erősíti a harmadik gátló tényező: az, hogy – néhány igen ritka, természettudományos eszközökkel keltezett lelettel eltekintve²¹ – csak keretjelleggel, tehát két évszázados pontossággal lehet keltezni a 10–11. századi települések leggyakoribb lelettípusát, a cserépedény-töredékeket.²² Negyedik helyen pedig arra kell utalni, hogy a Kárpát-medencei, kora középkori településeket régészeti eszközökkel elemző kutatók túl gyakran helyezik előtérbe az etnikai azonosítás kérdéskörét, nyilvánvaló módon saját koruk, a „hosszú” 20. század eszméramlatainak a hatására.²³ Pedig a valóság az etnikai azonosítás vonatkozásában igencsak kiábrándító: a 10–11. századi telepeltárások többségét – az erre utaló és valóban megbízható leletek rendkívül csekély száma miatt – csak közvetve, áttételesen és nagy bizonytalanságok árán lehet etnikumok szerint szétválasztani.²⁴ Itt kell azonban megjegyezni azt is, hogy a feltárt települések nemcsak a honfoglaló magyarokhoz köthetők nehezen, hanem a különböző avar, szláv vagy germán etnikai csoportok szempontjából is „némák” – hogy csak a 10. században valóban a Kárpát-medencében lakó etnikumokat említsük.²⁵

20 Erre vonatkozó becsléseinket az alábbi munkában adtuk közre: Takács 2010, 1–3.

21 Így például Gömöri 2000, 249–256; Merva 2012a, 271–286.

22 E következtetést a közelmúltban mi magunk is nagy hangsúlyval fogalmazzuk újra: Takács 2009, 223–252.

23 A „hosszú 20. század” fogalmát a „hosszú 17. század” fogalmának (Braudel 1949.) mintájára alkottuk meg. Eddig még csak a terepkutatások vonatkozásában született meg összefoglaló áttekintés a 20. századi ideológiák régészeti hatásairól Magyarországon: Vékony 2003, 19–21.

24 A magyarországi településrégészetben csak néhány szakember elemzte az etnikai azonosítás módszertani alapjainak a problematikáját. Kiindulópontként ez esetben is Bóna István egyes megnyilatkozásai kell, szolgáljanak. A 10–11. századi telepleletek etnikai értelmezésének elvi lehetőségeiről egy olyan recenzióban mondott ki fontos tényeket, amelyet Kurt Horedt Malomfalva-feldolgozásának a második kötetéről állított össze: Bóna 1985, 223–236.

25 A számos optimista, illetve eleve csak egyetlen etnikum jelenlétének a lehetőségével számoló, és jórészt a kelet-közép-európai vagy a balkáni térségben íródott megnyilatkozással szemben arra szeretnénk emlékeztetni, hogy Herbert Jankuhn eleve kizárta az etnikai meghatározás problematikáját a településrégészet lehetséges kérdésfelvetései közül. Negatív álláspontjának alapjául nemcsak a leletek politikai célokra történő felhasználása, hanem az elemzéshez felhasznált leletek kiválasztásának esetleges, sokszor problematikus jellege szolgált. Jankuhn 1977, 4–6.

A 10–11. századi – de jegyezzük meg azonnal: ugyanígy a 7–9. századi – telepkutatás az utóbbi másfél-két évtizedben egy sajátos köztes állapotba került. Az infrastrukturális beruházások részeként 2012 előtt kivitelezett nagy alapterületű mentőásatások²⁶ révén már elegendő adatunk van számos régebbi állítás megkérdőjelezésére. Egy új, átfogóbb és talán pontosabb kép kialakításához viszont a képzeletbeli kirakónak még túl kevés eleme áll a kutató rendelkezésére. Így az alábbiakban csak néhány tényezőt villantunk fel.

Mivel a települések leggyakoribb lelete – amint erre már utaltunk – a kerámia, az etnikai azonosítás egyik kiindulópontja az lehetne, ha sikerülne meghatározni azon edényformák körét, amelyek a honfoglalás révén kerültek a Kárpát-medencébe.²⁷ E kérdés azonban, az utóbbi évek-évtizedek anyagátrostálásai – így Bóna István, Fodor István, Jankovich-Bésán Dénes, Lázár Sarolta, Merva Szabina, Mesterházy Károly, Pap Ildikó Katalin, Parádi Nándor, Rácz Tibor Ákos, Simonyi Erika, Szabó János Győző, Takács Melinda, Vaday Andrea, Vékony Gábor, Wolf Mária, e tanulmány írója és több további, alább említendő kutató által kivitelezett elemzések – után²⁸ sem tekinthető véglegesen megoldottnak. Csak egy-egy egyedi formájú korsórol,²⁹ nagyméretű tárolófazékról,³⁰ illetve a vállain fülekkel is ellátott bordás, illetve hengeres nyakú edényről³¹ állítható nagy valószínűséggel, hogy a magyar honfoglalással kerültek a Kárpát-medencébe. Eközben a honfoglalók által behozottnak tartott, gömbölyű aljú cserépbogrács esetében bizonyos adatok arra utalnak, hogy az a 10. század folyamán, délkeleti irányból, Északkelet-Bulgáriából, a bizánci kultúrkör pereméről elterjedt edénytípus. Emellett nemcsak a két terület néhány lelete közötti feltűnő hasonlóság szólhat,³² hanem a bográcsot tartalmazó, illetve bográcsatlan 10–11. századi lelőhelyek együttes térképezése is,³³ mert ebből a bográcsos lelőhelyek délvidéki

26 E munkálatok telepeltárási eredményeiről a közelmúltban állítottunk össze egy vázlatos áttekintést: Takács 2010, 1–68.

27 Összefoglalóan: Takács 1997a, 205–233. Az ott bemutatott edénytípusok egy részét, így a gömbölyű aljú, fémbográcsot másoló cserépbográcsot ma már nem tekintjük a magyar honfoglalás „keleti hozadékának”: Takács 2012, 427–435.

28 A 10–11. századi telepeket feldolgozó szakirodalom listáját a közelmúltban az alábbi tanulmányunkban állítottuk össze: Takács 2012, 464–484.

29 Karos, II. temető, 66. sír: Révész 1996, 328. 4. ábra.

30 Wolf 1992, 425. 26. kép; Wolf 1996b, 416. számozatlan kép.

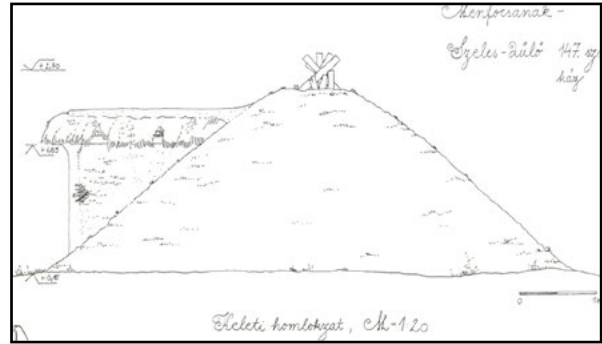
31 Mesterházy 1975, 99–115; Fodor 1985, 165–170; Merva 2014; Takács 2012, 413–420.

32 Henning, 2007, 13. tábla 244.

33 Takács 2012, 8–10. térkép.

gyakorisága olvasható le. Az elterjedés idejének a pontosítását a természettudományos keltezési eljárások segíthetik. Így például a nyugat-szerémségi Beketinci (Hr.) határában egy olyan, bogrács-töredéket is tartalmazó gödröt sikerült kibontani, amelynek ^{14}C keltezése 970 és 1030 közé tehető, 68,2% valószínűséggel.³⁴

A teleszerkezetek szintjén a feltárások leletanyaga nem annyira az etnikai, hanem a természeti környezet által befolyásolt különbségek regisztrálására alkalmas. Az eltérések nem elsősorban a lakók – bizonyosan meglevő, de igencsak esetlegesen, sőt az egyes adatokat túlértelmezve kimutatható – eltérő etnikai háttérével, hanem sokkal inkább az adott lelőhely mikrokörnyezetével magyarázhatóak. Érvényes e megállapítás – hogy csak néhány fontos telepfeltárás helyszínére utaljunk – a nyugat-dunántúli Lébénytől az erdélyi Malomfalváig (Moresti, Ro.), vagy a Felső-Tisza-vidéki Nyíregyházától a nyugat-szerémségi Beketincig (Hr.), illetve a Mura-vidéki Alsólendváig (Lendva – Slo.).³⁵ A feltárások alaptérképeinek a többsége³⁶ szórt, halmazszerű települési képre utal, bár gyakran megfigyelhető, hogy a veremházak, külső kemencék, kutak vagy a tárolóvermek a település egy-egy meghatározott részén koncentrálnak. A település belterületének hosszanti árkokkal történő felosztására is akad egy-egy ritka példa³⁷ – igaz, a 10–11. századi időszaknak inkább a második feléből. Mindez pontosan mutatja, hogy a települések belső terének szabályozott felosztásának gyakorlata csak az Árpád-kor közepétől terjedt el nagyobb mértékben.³⁸ Talán az eddigieknél nagyobb figyelmet lehetne fordítani arra is, hogy több esetben is kimutatható: egy-egy 12–13. században felvirágzó falu helyén (előzményeként?) a 10–11. században már létezett egy kisméretű szállásszerű település. Ezt példázza két olyan, klasszikusnak számító, és már évtizedek óta közölt telepfeltárás Tiszalök–Rázomról, illetve Tiszaszilár-Bashalomról,³⁹ amelyek esetében a szakmai köz-

vélemény csak minimális mértékben tartja számon a korai Árpád-kori települési objektumok meglétét.

A Kárpát-medencei 10–11. századi lakóépületek maradványait szemlélve – elegendő, ha itt egyetlen példaként a Ménfőcsanak-Szeles-dűlői veremházakra utalunk⁴⁰ – egy évtizedekkel ezelőtt közölt megfigyelést kell újrafogalmaznunk. A korai középkori Kárpát-medence egy olyan nagyobb, a kelet-európai sztyepp ligetes sávját is magában foglaló, kelet-, illetve közép-európai régió része volt, ahol a 8–11. században már többé-kevésbé állandó települések álltak, lényegében azonos típusú, szögletes veremházakkal.⁴¹ Ilyen típusú lakóházak épültek – a nagyobb nyomték kedvéért emeljük ki külön is – a kelet-európai sztyepp ligetes övezetében is a 8–11. században!⁴² A kivételt csak néhány, meglehetősen ritkán előforduló lakóobjektum, például a 10. századi Kárpát-medence leletanyagában alig néhány esettel adatható kerek alaprajzú veremház jelenti (lásd például a Ménfőcsanak-Szeles-dűlői 147. objektum)⁴³ (5. ábra). Az elmondottak következtében tulajdonképpen nem is várható, hogy a honfoglalók közrendűi – ha a fentebbi 2., 3., illetve 4. elmélet alapján elfogadjuk létezésüket – más típusú lakóobjektumokat építettek volna, mint a 9. századot a Kárpát-medencében átvészelő avar, szláv, germán anyanyelvű sorstársaik. A kelet-európai átlagtól eltérő, „nomád” jellegű települési struktúra elemeinek a majdnem teljes hiánya a 10. századi Kárpát-medencében tehát arra utal, hogy a honfoglalók közrendűi a meghódítottakhoz hasonló, tehát lényegében letelepült életet kellett élniük. Telepeik ennek

34 Minichreiter–Marković 2013, 162, 172.

35 Takács 1996, 197–217; Horedt 1984; Takács M. (sajtó alatt); Minichreiter–Marković 2013; Kerrman 2008.

36 Lásd például Mesterházy 1983, 138. 2. kép; Horedt 1984; Vékony 1988; Vékony 1996, 20–21. számozatlan ábra; Jankovich 1991, 198. 2. kép; Ilon 1996, 299. 2. ábra; Takács 1996b, 1. térkép; Simonyi 2001, 374. 1. kép; Rác 2009; Jankovich 2011, 80, 81. ábra; Minichreiter–Marković 2013, 159. 92. kép.

37 Lásd például a bény-cénaparti (Biňa – Sk.) telepfeltárás össze-sítő alaprajzát: Ruttkay–Cheben 1992, 4. ábra.

38 Takács 2010, 16–18.

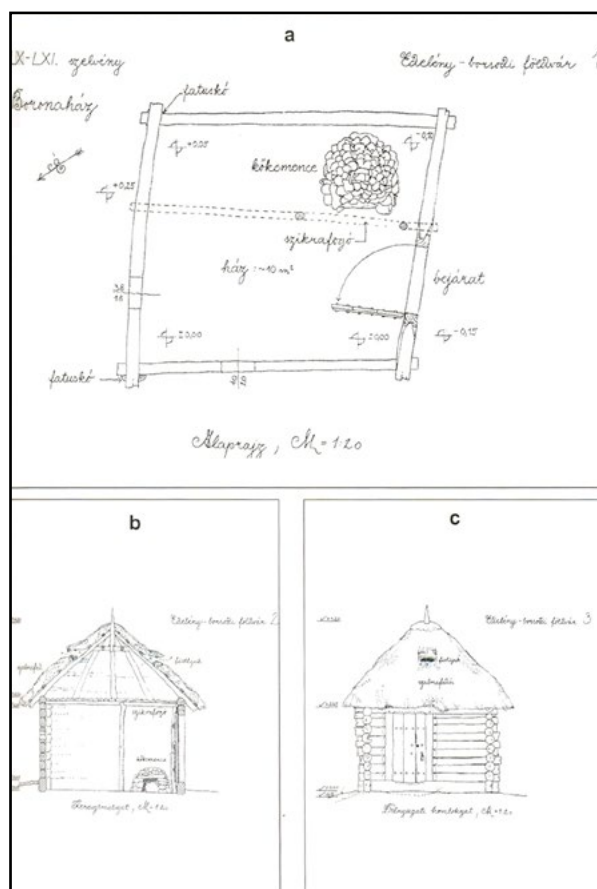
39 Kovalovszki 1980, Méri–Kovalovszki 2000.

40 Takács 2006b, 537–565.

41 Ezt e tényt elsőként Peter Donat rögzítette. Sajnos azonban oly módon, hogy megfigyeléséből nem egy kultúrtörténeti okfejtést, hanem egy erősen leegyszerűsítő, és számos ponton téves etnikai azonosítást igyekezett kikovácsolni: Donat 1980.

42 Pletněva 1981, 157. 43. ábra.

43 Sabján–Takács 2002, 95–119.

következtében „olvadtak bele” alig kihámozható módon a 10–11. századi telepfeltárások eredményeiből kirajzolódó, régészeti összképbe.

A gyér írott forrás, illetve a temetők feltárása során szerzett tapasztalatok⁴⁴ arra utalnak, hogy a honfoglalók fegyverforgató elitje a közrendűeknél jobban ragaszkodhatott a sztyeppi hagyományokhoz.⁴⁵ Egyes települé régészeti adatok szerint azonban e réteg inkább csak a látszat szintjén igyekezett fenntartani a nomadizmus bizonyos elemeit. Igen érdekes tanulságokkal szolgál a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei

44 A 10. századi fegyveres elit öltözködésében, temetkezési szokásaiban, valamint a hadakozás módjában őrizhette leginkább a sztyeppi hagyományokat. A honfoglalás kori anyagi kultúra felsorolt részeit a sírleletek elemzése, illetve a nyugat-európai írott forrásokban őrzött adatok alapján lehet alaposabban megismerni. Összefoglalóan értekezett a sírleletek alapján kirajzolódó anyagi kultúráról: László 1944; Bóna 1990, 109–174; Bóna 1997, 345–362; Bóna 2000; Bálint 1989, 195–235; Bálint 1991; Révész 1996; valamint a közelmúltban Langó 2007.

45 Meg kell jegyeznünk, hogy érvelésünk e ponton némiképp eltér egy 1997-es vitacikkünkben képviselt álláspontunktól, mert ott még a fegyverforgató elit és a köznép azonos életmódjának a tételét képviseltük: Takács 1997b.

Edelény falu határában Wolf Mária által feltárt borsodi földvár leletanyaga.⁴⁶ Az itt kibontott, 10. századi településrészlet joggal sejtethetően a honfoglalók fegyveres rétegének egy közösségéhez köthető, mivel az egyes települési objektumok betöltésében viszonylag nagy mennyiségben kerültek napvilágra az e réteg sírjaiból ismert nyílhegyek, ruhadíszek, csatok, sőt egy csontból faragott, palmettadíszes zabla-pofarúd is.⁴⁷ A telep ilyen értelmezése folytán kap nagy jelentőséget az, hogy lakói boronaházakban (6. ábra), sőt egy esetben kőalapozású, feltehetően fafalú házban laktak,⁴⁸ és az egyik, leégett boronaház (8. ház) betöltéséből jelentős mennyiségű gabonanemű került napvilágra.⁴⁹ Az így kialakuló összkép nem egyeztethető a nomadizmus klasszikus formáját űző közösségek jurtákból álló településeivel.⁵⁰ Bár így is akad párhuzama a kora középkori, kelet-európai steppén, például a sokszor hivatkozott szaltovói kultúrában.⁵¹ Olyan közösségek-nél, amelyek életmódja félnomadként jellemezhető.

5. Hogyan tovább? Hogyan pontosíthatjuk a jelenleg még elmosódó és hiányos összképet?

Előadásunk utolsó fejezetét egy olyan tény kimondásával kell kezdenünk, amely a régészek számára magától értetődő, a szélesebb közönség mégis alig ismeri. Egy-egy régészeti ásatás azáltal válik teljessé, ha a feltárt sírokat, települési objektumokat és a bennük kibontott leleteket fáradságos munkával feldolgozzuk, azaz leírjuk, értelmezzük és eredményeinket szakmai fórumokon, lehetőleg nyomtatott formában közöljük. Egy-egy ásatás eredményei csak ilyen szorgos és sokszor fáradságos munka által válhatnak adattá, jó esetben ismeretanyaggá, végső soron tudássá. Az elmondottakból következik, hogy a nagyberuházások által érintett kora középkori telepek mentési munkáinak még csak az első, mondhatni látványosabb felét végeztük el az utóbbi két évtizedben azáltal, hogy tűzoltómunkában feltártuk több tucat 9–11. századi településnek

46 Wolf 1992, 393–442; Wolf 1996a, 242–249; Wolf 1996b, 417–423; Wolf 2000, 590–592; Wolf 2001, 127–146.

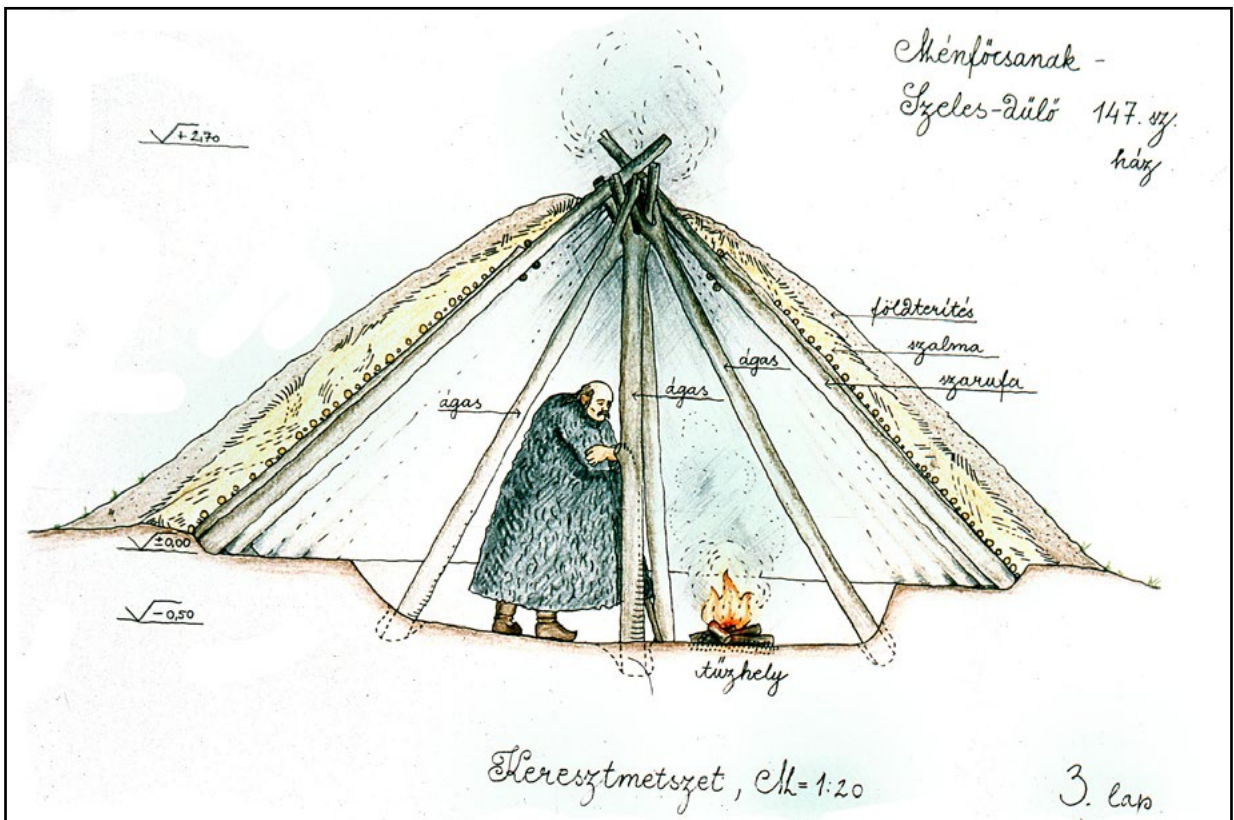
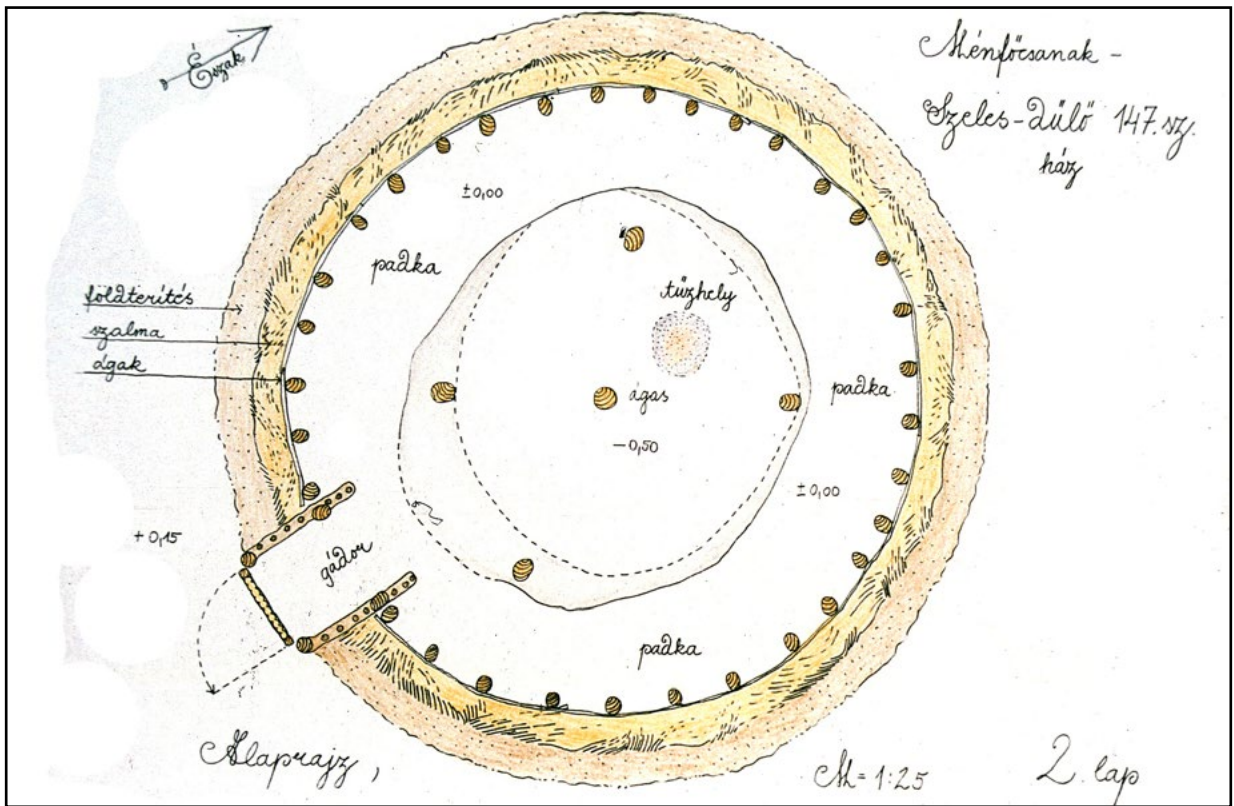
47 Wolf 1996b, 423. 11. ábra.

48 Wolf 2001, 127–146.

49 Uo., 132–133.

50 A nomád gazdálkodás mibenlétét máig ható érvénnyel elemezte Váczy 1958, 291–316; lásd még: Vajda 1968. A nomád és a félnomád gazdálkodási mód közötti különbségről: Györffy 1977, 397–419; Takács 1997b, 192–193.

51 Pletněva 1981, 157. 43. ábra; Pletněva 1989, 26–44.

mintegy 80–100 hektárnyi területét.⁵² (A keretszerű számadatok a kronológiai besorolás bizonytalanságait tükrözik.) A munka második fele, a tudás megszerzését jelentő feldolgozás a lelőhelyek többségében sajnos még meg sem indulhatott.

A magyar településrégészet jelenlegi helyzetét azonban csak akkor láthatjuk át pontosan, ha a negatív előjelű összképen belül észrevevesszük a pozitív részleteket, ha úgy tetszik: a kitörési pontokat. Egyik ilyennek tekintjük azt, hogy 2012-ben, egy megnyert OTKA-pályázat segítségével sikerült egy olyan, jelenleg 10 főből álló kutatócsoportot alapítanunk,⁵³ amely vállalta: 4 év megfeszített munkával fel fog dolgozni mintegy másfél tucatnyi nagy alapfelületű 8–11. századi telepfeltárást. A többségükben fiatalokból álló csoportunk tagjai oly módon igyekeznek a kiválasztott telepfeltárást feldolgozni, hogy a hagyományosan alkalmazott elemzési eljárások mellett anyagelemzést, illetve tájrégészeti kérdésselvetéseket is integrálni fognak kutatásaikba (csoportunk két tagja természettudós!). Hangsúlyos szerepet kap továbbá az időrend pontosításának az igénye, mert a Kárpát-medencei, 8–11. századi telepátások leletei igencsak alátámasztják azt a meglátást, hogy minden régészeti problémának igenis van kronológiai vetülete. Bajkai Rozália⁵⁴ és Vaday Andrea⁵⁵ a 9. század honfoglalást megelőző településeinek időrendi pontosításában tesz értékes megfigyeléseket a Hajdúságban és a Mátraalján több leletmentés anyagának a bevonásával. Rácz Tibor Ákos⁵⁶ és Petkes Zsolt a 10–11. századi telepek szerkezetét elemzi Budapest, Kecskemét, illetve Tolna térségében, szintén több ásatás leleteinek a feldolgozása által. Merva Szabina egyrészt a 10–11. századi kerámia pontosabb keltezhetőségét vizsgálja, másrészt a honfoglalással megjelenő kerámia, illetve az Avar Kaganátus bukását, majd a magyar honfoglalást túlélő népesség kerámiaanyagának szétválaszthatóságát ku-

tatja.⁵⁷ Pap Ildikó Katalin a Vas megyei, 10–11. századi cserépanyag keltezésében tesz lényeges előrelépést, külön megvizsgálva azt, hogy vajon az úgynevezett fogaskerek-minta e régióban is ugyanakkor terjedt-e el, mint a Kárpát-medence keletebbi részein.⁵⁸ Végezetül: Takács Melinda egy olyan település 10–11. századi rétegét elemzi Nyíregyháza határából, amelynek kezdete visszanyúlik a 8. századig,⁵⁹ miközben itt is feltűnnek olyan edénytípusok, amelyek Kárpát-medencei megjelenését a honfoglaláshoz szokás kötni. A felsorolt kutatások nagy, tehát történetileg is értelmezhető kérdése: milyen mértékben éltek meg, illetve éltek át a honfoglalást egyes „posztavar” telepek. Igencsak tanulságos e szempontból a Kompolt-Kistéri-tanyai telepfeltárást egyik kútja, amelynek betöltéséből nemcsak avar kor utáni kerámia, hanem egy korongolt, gömbölyű aljú cserépbogrács, tehát – saját jelenlegi álláspontunk szerint – egy a 10. század közepétől, második felétől megjelenő edénytípus is napvilágra került.⁶⁰

Az előzőekben vázolt kutatások végeredményeként reméljük: sikerül oly mértékig bővíteni a 8–11. századi településekről szóló, és valóban megbízható adatállományt, hogy a jelen beszámolóunk címében megjelölt problémákra 2016 után a jelenleginél valamivel pontosabb, vagy legalábbis több adatra támaszkodó választ tudunk majd adni.

Zárszóként egy nyilvánvaló tényre szeretnénk utalni. A Kárpát-medence 8–9., illetve 10–11. századi településeinek a régészeti elemzése természetesen csak arra adhat választ, hogy hogyan lakhattak, gazdálkodhattak a honfoglalást megelőző alapnépesség egyes tagjai, illetve maguk a honfoglalók. Remélhetőleg azonban már nem kell hosszú időt várni arra sem, hogy magyar kutatók olyan ukrainai vagy oroszországi ásatásokon is részt vehessenek, ahol a honfoglalást megelőző időszak előmagyarokhoz köthető települési leleteit lehet majd feltárni. Ilyen ásatások azonban csak akkor hozhatnak majd pontosabb eredményeket, ha egyéb adatok – például megbízhatóan magyarnak meghatározott sírok – alapján sikerül pontosan lokalizálni az előmagyar népesség szállásterületeit a honfoglalás előtti időszakban.

52 Az 1990–2005 között folytatott, 10–13. századi telepfeltárást jegyzékét alábbi munkánkban állítottuk össze: Takács 2010, 22–59.

53 OTKA 105433 számú, „Az átalakulás évszázadai – települési struktúrák, települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein a 8–11. században” című pályázat. A kutatócsoport tagjai: Bajkai Rozália, Gherdán Katalin, Merva Szabina, Pap Ildikó Katalin, Petkes Zsolt, Rácz Tibor Ákos, Takács Melinda, Takács Miklós, Tóth Mária, Vaday Andrea. Lásd még: Takács 2013.

54 Bajkai 2012a, 9–44; Bajkai 2012b, 407–480.

55 Takács–Vaday 2004, 5–104; Vaday–Takács 2011, 519–604; Takács–Vaday 2012, 743–769.

56 Rácz 2010; Rácz 2010, 69–79; Rácz–Tari 2011, 53–76.

57 Merva 2012a, 271–286; Merva 2012b, 5–31.

58 Pap (sajtó alatt).

59 Takács (sajtó alatt).

60 Vaday–Takács 2011, 519–604.

Irodalom

- Bajkai 2012a
Bajkai Rozália: Egy késő avar kori település kutatási lehetőségei az Alföld északi peremén, Hajdújárás-Mácsi-dűlő. In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Szerk.: Liska András–Szatmári Imre. Békéscsaba, 9–44. (Tempora obscura 3.)
- Bajkai 2012b
Bajkai Rozália: Avar kori településrészletek Kántorjánosi és Pócspetri határában. In: *Ante Viam Stratram. A Magyar Nemzeti Múzeum feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán*. Szerk.: Szabó Ádám–Masek Zsófia. Budapest, 407–480.
- Bálint 1980
Bálint Csanád: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. *Ethnographia* 91:1, 35–52.
- Bálint 1989
Bálint, Csanád: *Die Archäologie der Steppe. Völkerschaften zwischen Volga und Donau in 6.–10. Jahrhundert*. Wien–Köln.
- Bálint 1980
Bálint, Csanád: *Südongarn im 10. Jahrhundert*. Budapest. (Studia Archaeologica 11.)
- Bálint et al. 2003
Bálint Marianna–Laszlovszky József–Romhányi Beatrix–Sabján Tibor–Takács Miklós: Középkori falvak és határuk. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Szerk.: Visy Zsolt. Budapest, 383–388.
- Bóna 1966
Bóna, István: „Cunpald fecit”. Der Kelch von Petőháza und die Anfänge der bairisch-fränkischen Awarmission in Pannonien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18, 279–323.
- Bóna 1975
Bóna István: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Szerk.: Székely György–Bartha Antal. Budapest, I, 265–373.
- Bóna 1985
Bóna, István: Arpadenzeitliche Dörfer, Kirche und Friedhof am Marosfluss. *Acta Archaeologica* 37, 223–236.
- Bóna 1990
Bóna, István: Zeit der ungarisch-slawischen Zusammenlebens. In: *Kurze Geschichte Siebenbürgen*. Hrsg.: Köpeczi, Béla. Budapest, 109–174.
- Bóna 1994
Bóna István: Az Avar Birodalom végnapjai. Víták és új eredmények. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 67–75.
- Bóna 1997
Bóna, István: Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme. *Acta Archaeologica* 49, 345–362.
- Bóna 2000
Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest.
- Braudel 1949
Braudel, Fernand: *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II*. Paris.
- Cipot 2008
Cipot, Dašenka: Zgodnjosredoveške jami iz Popave I. pri Lipovcih. In: *Srednji Vek – Mittelalter. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino. – Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*. Hrsg.: Guštin, Mitja. Ljubljana 2008, 59–63.
- Donat 1980
Donat, Peter: *Haus, Hof und Dorf im Mitteleuropa vom 7.–12. Jh.* Berlin. (Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 33.)
- Fodor 1985
Fodor István: Honfoglalás kori bordázott nyakú edényeink származásáról. – Über den Ursprung der landnahmezeitlichen Gefäße mit geripptem Hals. *Folia Archaeologica* 36, 165–170.
- Gömöri 2000
Gömöri János: *Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában. Magyarország iparrégészeti lelőhelykatasztere. I. Vasművéség*. Sopron.
- Györffy 1958
Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. 2. rész. *Századok* 92:5/6, 565–615.
- Györffy 1963
Györffy György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1849-ig*. Szerk.: Kovácsics József. Budapest, 45–62.

- Györffy 1977a
Györffy György: Honfoglalás, megtelepedés, kalandozás. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 123–156
- Györffy 1977b
Györffy György: *István király és műve*. Budapest.
- Györffy 1983
Györffy György: *Wirtschaft und Gesellschaft um die Jahrtausendwende. Mit einem Abhang Gesetze und Synodalbeschlüsse Ungarns aus dem 11. Jahrhundert nach der Textausgabe von Levente Závodszy*. Budapest. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 186.)
- Györffy–Zólyomi 1994
Györffy György–Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 13–37.
- Hampel é. n.
Hampel József: A honfoglalók emlékei. In: *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű*. Szerk.: Csánki Dezső. Budapest [é. n.]
- Henning 2007
Henning, Joachim: Catalogue of archaeological finds from Pliska. In: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. 2. Byzantium, Pliska and the Balkans*. Eds.: Joachim Henning–Walter De Gruyter. Berlin–New York, 661–704.
- Hóman 1935
Hóman Bálint: Első könyv: Az ősidőktől a XII. század végéig. In: Hóman Bálint–Szegefy Gyula: *Magyar történet*. Budapest, I, 15–417.
- Horedt 1984
Horedt, Kurt: *Morești 2. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen*. Bonn.
- Ilon 1996
Ilon Gábor: Újabb régészeti adatok Pápa középkori történetéhez. *Pápai Múzeumi Értesítő* 6, 297–316.
- Janković 1995–1996
Janković, Milica: Slovensko naselje kod Zemuna. – Slav Settlement near Zemun. *Rad Muzeja Vojvodine* 37–38, 123–137.
- Jankovich 1991
Jankovich B. Dénes: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén. *Zalai Múzeum* 3, 185–210.
- Jankovich 2011
Jankovich B. Dénes: Settlement Details from the Avar Periods and the Árpád Period. In: *Archaeological Investigation in County Békés 1986–1992*. Eds.: H. Vaday Andrea–Jankovich B. Dénes–Kovács László. Budapest, 19–157.
- Jankuhn 1977
Jankuhn, Herbert: *Einführung in die Siedlungsarchäologie*. Berlin.
- Kerman 2008
Kerman, Branko: Srednjeveška lončenina z najdišča Gornje njive 2 pri Lendavi. In: *Srednji vek – Mittelalter. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino. – Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*. Ed.: Guštin, Mitja. Ljubljana.
- Kovalovszki Júlia 1980
Kovalovszki Júlia: *Településsátások Tiszaeszlár-Bashalmon. (Bronzkor, III–IV. és XI–XIII. század)*. Budapest. (Fontes Archaeologici Hungariae)
- Kristó 1994
Kristó Gyula: Kettős honfoglalás. In: *KMTL*, 346–347.
- Kristó 1995
Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.)
- Langó 2007
Langó Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest.
- Laszlovszky 2007
Laszlovszky József: Az ország pusztulása. In: *A tatárjárás (1241–42)*. Szerk.: Ritoók Ágnes–Garam Éva. Budapest, 39–43.
- László 1944
László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest.
- László 1970
László Gyula: A „kettős honfoglalás”-ról. *Archaeologiai Értesítő* 97, 161–190.
- László 1978
László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest.
- Lazar 2008
Lazar, Evgen: Nedelica – zgodnosrednjeveško selišče. In: *Srednji Vek – Mittelalter. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino. – Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*. Ed.: Guštin, Mitja. Ljubljana, 2008, 75–78

- Marczali 1895
 Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: *Magyarország a királyság megalapításáig. A magyar nemzet története. I. kötet.* Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest.
- MEH 1986
A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: Györffy György. Budapest.
- Merva 2012a
 Merva Szabina: A 10–11. századi kerámia keltezésének problematikája egy kisalföldi esettanulmány tükrében. In: *Hadak útján XX. Népvándorlások Fiatalkutatóinak XX. Összejövedele.* Szerk.: Petkes Zsolt. Budapest, 271–286.
- Merva 2012b
 Merva Szabina: A kora Árpád-kori sáncvárak keltezési lehetőségeiről. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 15, 5–31.
- Merva 2014
 Merva Szabina: The Analysis of Pottery from 10th–11th Century Graves in the Carpathian Basin. Technological and Typochronological Studies. In: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Proceedings of the Bulgarian–Hungarian Meeting, Sofia, May 27–28, 2009.* Eds.: Lyudmila Doncheva-Petkova–Balogh Csilla–Türk Attila. Szofia–Piliscsaba, 2014, 197–261.
- Mesterházy 1975
 Mesterházy Károly: Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai. – Östliche Beziehungen der ungarischen landnahmezeitlichen Keramik. *Folia Archaeologica* 26, 99–115.
- Mesterházy 1983
 Mesterházy Károly: Településásatás Veresegyház-Ivacson. *Communicationes Archaeologiae Hungariae*, 133–161.
- Méri 1952
 Méri István: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásátások eredményeiről I. – Otčet o raskopkah v Tissalék - Razompusta. *Archaeologiai Értesítő* 79, 49–67.
- Méri–Kovalovszki 2000
 Méri István–Kovalovszki Júlia: *Egy Árpád-kori falu leletmentő ásatása. Tiszalök-Rázom 1950–1953. Die Fundrettung eines ungarischen Dorfes aus der Arpadenzeit. Tiszalök-Rázom 1950–1953.* Budapest. (Opuscula Hungarica 2.)
- Minichreiter–Marković 2013
 Minichreiter, Kornelija–Marković, Zorko: *Beke-tinci Bentež. Naselje iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka. Eneolithic, Early Medieval and Late Medieval Settlements.* Zagreb.
- Nagy 1895
 Nagy Géza: Magyarország története a népvándorlás korában. In: *A magyar nemzet története. I. kötet. Magyarország a királyság megalapításáig.* Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest.
- Novšak 2002
 Novšak, Matjaž: Zgodnjosrednjeveške najdbe sa najdšca Grofovsko pri Murski Soboti. In: *Zgodnji Slovani – Die frühen Slawen. Zgodnje-srednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp. – frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen.* Ed.: Guštin, Mitja. Ljubljana, 2002, 27–32.
- Pap (sajtó alatt)
 Pap Ildikó Katalin: Továbbélő és új elemek Vas megye kora Árpád-kori kerámiaanyagában. In: *„A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni” – Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2013. január 9–11. között megrendezett konferencia előadásai.* Szerk.: Simonyi Erika–Tomka Gábor.
- Pauler 1899
 Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* I. kötet. Budapest [reprint: Budapest, 1984].
- Pletněva 1981
 Pletněva, Svetlana A.: Saltovo–majackaja kultúra. In: *Stepi Evrazii v epohu Srednevekovja.* Arheologija SSSR. 62–75.
- Pletněva 1989
 Pletněva, Svetlana A.: *Na slavjansko-hazarском pograničje. Dmitrievskij arheologičeskij kompleks.* Moskva.
- Rácz 2009
 Rácz Tibor Ákos: Egy Árpád-kori falu feltárása Vecsés mellett. In: *Sírások blogja.* http://sirasok.blog.hu/2009/01/20/arpad_kor (Legutóbbi megtekintés időpontja: 2012. 06. 06.)
- Rácz 2010
 Rácz Tibor Ákos: Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalában – Characteristics of the Structure of Árpadian-era Settlements. Investigations Along the Line Followed by the M0 Motorway

- and the Highway 4 Bypass). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk.: Benkő Elek–Kovács Gyöngyi. Budapest, 69–79.
- Rácz–Tari 2011
Rácz Tibor Ákos–Tari Edit: Topográfiai kutatások Vecsésen. Árpád-kori települési formák régészeti terepbejárások és feltárások alapján. In: *“Fél évszázad terepen”. Tanulmánykötet Torma István tiszteletére, 70. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Kővári Klára–Miklós Zsuzsa. Budapest, 2011, 53–76.
- Révész 1996
Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Miskolc. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.)
- Róna-Tas 1996
Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.
- Ruttkay–Cheben 1992
Ruttkay, Matej–Cheben, Ivan: Včasnostredoveké sídlisko a pohrebisko v Biíni. *Slovenská Archeológia* 40, 109–132.
- Sabján–Takács 2002
Sabján Tibor–Takács Miklós: A ménfőcsanaki 147. objektum – feltárás, rekonstrukció, értelmezés. In: *Központok és falvak a honfoglalás- és Árpád-kori Magyarországon*. Szerk. Cseh Julianna. Tatabánya, 95–119.
- Simonyi 2001
Simonyi Erika: Kora Árpád-kori településrészlet Mezőkeresztes Cethalomról. Újabb adatok az Északkelet-magyarországi, Árpád-kori kerámia keltezéséhez és az ú. n. fabéléses lakóházakról. *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 23, 359–390.
- Skriba 2010
Skriba Péter: 9. századi település a Hosszú-víz völgyében (Vát – Telekes-dűlő, Vas megye). – Eine Siedlung des 9. Jahrhunderts im Tal des Hosszú-víz (Vát – Telekes-dűlő, Kom. Vas). *Archaeologiai Értesítő* 135, 209–244.
- Szőke 1962
Szőke Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Budapest. (Régészeti Tanulmányok 1.)
- Takács Melinda (sajtó alatt)
Takács Melinda: A Felső-Tisza-vidék és a Nyírség 9. századi kerámiaművességének problémás kérdéseiről. In: *„A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni” – Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2013. január 9–11. között megrendezett konferencia előadásai*. Szerk.: Simonyi Erika–Tomka Gábor.
- Takács 1996a
Takács, Miklós: Die awarenzeitlichen Siedlungen von Lébény. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996*. Hrsg.: Daim, Falko. Eisenstadt, 378–382.
- Takács 1996b
Takács Miklós: Honfoglalás- és kora Árpád-kori telepfeltárások az M1 autópálya nyugat-magyarországi szakaszán. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf Mária–Révész László. Miskolc, 197–217.
- Takács 1997a
Takács, Miklós: A honfoglalás-kori edénművesség. In: *Honfoglalás és néprajz*. Szerk.: Kovács László–Paládi-Kovács Attila. Budapest, 205–223.
- Takács 1997a
Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged 1995. c. könyvéről.) *Századok* 131/1, 168–215.
- Takács 2002
Takács Miklós: A Lébény Kaszás-dombi 373-as objektum kerámiája – Die Keramik des Siedlungsobjektes Nr. 373 von Lébény – Kaszás-domb. In: *Zgodnji Slovani – Die frühen Slawen. Zgodnje srednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp. – frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*. Ljubljana, 170–178.
- Takács 2006a
Takács Miklós: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. – Three Opinions regarding the Hungarian Conquerors. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat 1 (11.), 67–98.
- Takács 2006b
Takács Miklós: A Ménfőcsanak-Szeles-dűlői lelőhelyen 1990–91-ben feltárt, Árpád-kori veremházak. In: *Ünnepi kötet a 65 éves Tomka Péter tiszteletére*. *Arrabona* 4/1, 537–565.
- Takács 2009
Takács, Miklós: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungen in Ungarn. Erläuterung

- rerungen zu zwei chronologischen Tabellen. *Acta Archaeologica* 60, 223–252.
- Takács 2012
Takács Miklós: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között. – The Researching of Árpadian-era (Eleventh-Thirteenth-century) Village-like Settlements in Hungary Between 1990 and 2005. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. – Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary*. Szerk.: Benkő Elek–Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010, I, 1–68.
- Takács 2012
Takács Miklós: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól – másodsor. In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Szerk.: Liska András–Szatmári Imre. Békéscsaba, 405–500. (Tempora Obscura 3.)
- Takács 2013
Takács Miklós: Az átalakulás évszázadai. Egy kora középkori telepítési projekt bemutatása. In: *Magyar Régészet*. Online magazin. 2013 tél. www.magyarregeszet.hu
- Takács–Vaday 2004
Takács Miklós–Vaday Andrea: Avar edényégető kemencék Kompolton. – *Awarenzeitliche Töpferofen in Kompolt-Kistéri-tanya. Agria* 40, 5–104.
- Takács–Vaday 2012
Takács Miklós–Vaday Andrea: A Kompolt-Kistéri tanyai kézzel formált és utánkorongolt cserépbográcsok. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Vida Tivadar. Budapest, 743–769.
- Váczy 1958
Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. (Észrevételek Bónis György: „István király” c. művéhez). *Századok* 92, 265–345.
- Váczy 1972
Váczy Péter: Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 20, 395–420.
- Vaday–Takács 2011
Vaday Andrea–Takács Miklós: Megjegyzések a lassú korongon formált, gömbölyű aljú bográcsok időrendjéhez. (A Kompolt-Kistéri tanya 405., 406. és 439. objektum leletanyaga.) In: *Sötét idők falvai*. Szerk.: Szilágyi Krisztián Antal–Koloszi Borbála. Debrecen, 2. kötet, 519–604. (Tempora obscura 1.)
- Vajda 1968
Vajda, László: *Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen*. I. Wiesbaden.
- Vámbéry 1895
Vámbéry Ármin: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest. [Reprint: Budapest 1989]
- Vékony 1988
Vékony Gábor: Későnépvándorláskori és Árpád-kori települések Tatabánya-Dózsakertben. In: *Komárom megye története*. I. Szerk.: Gombkötő Gábor. Tatabánya, 283–316.
- Vékony 1996
Vékony Gábor: *Honfoglaló magyar szállás. X. századi magyar falu az Által-ér mellett*. Kiállítási katalógus. Tatabánya.
- Vékony 2001
Vékony Gábor: Népesedési viszonyok az Árpád-korban. *Történeti demográfiai évkönyv 2001*, 81–103.
- Vékony 2003
Vékony Gábor: A régészeti terepkutatás története Magyarországon. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Szerk.: Visy Zsolt. Budapest, 15–21.
- Wolf 1992
Wolf Mária: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásairól (1987–1990). *Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32, 393–442.
- Wolf 1996a
Wolf Mária: A borsodi földvár. – Die Borsoder Erdburg. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf Mária–Révész László. Miskolc, 242–249.
- Wolf 1996b
Wolf Mária: Edelény-Borsodi földvár. In: „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Fodor István. Budapest, 417–423.
- Wolf 2000
Wolf, Mária: Der Burgwall von Borsod. In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Handbuch zur Ausstellung*. II. Hrsg.: Wiczorek, Alfried–Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 590–592.
- Wolf 2001
Wolf Mária: 10. századi település Edelény-Borsodon. In: *Népi építészeti a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri Miklós–Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 127–146.

